

Tadeusz Malinowski*

Uwagi odnoszące się do publikacji poświęconej profesorowi Józefowi Kostrzewskiemu

Submission: 23.06.2015; acceptance: 08.09.2015

W końcu I kwartału 2015 r. ukazał się – z datą 2014 r. – dwuczęściowy, jubileuszowy, pięćdziesiąty tom „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”. Jego pierwsza część, licząca 212 stron, zawiera temat specjalny: „Profesor Józef Kostrzewski: człowiek i dzieło”. Tej części pragnę poświęcić sporo uwagi. Czuję się do tego zobowiązany jako uczeń Profesora, jego pracownik i ostatni (wraz z nieżyjącym już Jerzym Szydłowskim) doktorant. Moje uwagi wynikające nie ze szczegółowego, lecz dość pobieżnego przejrzenia wymienionej publikacji, będą odnosiły się w zasadzie nie do spraw merytorycznych poruszanych w 19 artykułach, chociaż, oczywiście, jest w nich sporo kwestii dyskusyjnych. Moje uwagi będą się koncentrowały głównie na licznych, niestety, niedociągnięciach względnie błędach redakcyjnych, edytorskich, które – moim zdaniem – są bardzo nieodpowiednie w każdej publikacji, a zwłaszcza poświęconej tak wybitnemu archeologowi polskiemu, jakim był Profesor. Dodaję, że czyniąc owe uwagi pomijam wszelkie nazwiska, tak autorów, jak i redaktorów oraz recenzentów. Ewentualni zainteresowani mogą odnaleźć te pierwsze na podstawie podawanej numeracji stron. Muszę też zaznaczyć, że z „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” byłem do niedawna silnie związany: w trakcie półwiecza (t. 5:1955 – t. 40:2005) ukazały się w nim 23 moje publikacje.

Zacznę od sprawy najbardziej mnie zadziwiającej. Oto bowiem na rękopisie nie mającym daty życiorysu sporządzonego przez Profesora (a sądząc z treści – pochodzącego gdzieś z połowy lat trzydziestych ubiegłego wieku, gdyż jest w nim mowa o badaniach wykopaliskowych w Biskupinie) zamieszczono (s. 207) po pierwsze kopię jego fotografii, która występuje wcześniej (s. 20) i była już publikowana (np. J. E. Kaczmarek 1996, s. 336), po drugie natomiast, bez jakiegokolwiek objaśnienia, portret Profesora wykonany piórkiem, czarnym tuszem, w 1959 r. przez Włodzimierza Bartosiewicza (ryc. 1). Portret ten widnieje ponadto na okładce całej omawianej publikacji i brak jest wzmianki o nim na stronie kontrtytułowej, co w tym przypadku byłoby wskazane.

Następne uwagi krytyczne muszę odnieść do artykułu omawiającego działalność Profesora w Muzeum Wielkopolskim (s. 147–162). I nie chodzi mi wcale o tę działalność, lecz o terminologię stosowaną w tekście. Otóż, wbrew jakże oczywistym określeniom „Dział Prehistoryczny Muzeum Wielkopolskiego” widniejącym na fotografiach prezentowanych na ryc. 8

(s. 153), 9 (s. 155), 10 (s. 157, poniżej podpisu J. Kostrzewskiego) i 11 (s. 159), w artykule napotykam na „Muzeum Prehistoryczne Dział Muzeum Wielkopolskiego” (s. 153, w podpisie pod wymienioną wyżej ryc. 8!), „Dział Prehistoryczny” (s. 155 i 160), „Muzeum Prehistoryczne” (s. 156, 157 i 158), „Muzeum Prehistoryczne” (s. 157, ta sama, co podana wyżej!) i nawet „Dział Prahistoryczny MW” (s. 161). Poza poprawnym określeniem „Dział Prehistoryczny Muzeum Wielkopolskiego” widniejącym na wskazanych fotografiach, potwierdzają go chociażby napisy występujące na stronach tytułowych przedwojennych zeszytów czasopisma „Z otchłani wieków” (por. np. M. Malinowska, T. Malinowski 2001, s. 12 – ryc. 2, 13 i 16). Muszę wszakże podać, że z błędnym określeniem „Dział Prehistoryczny” w odniesieniu do omawianej instytucji można spotkać się w niektórych publikacjach poświęconych poznańskiej archeologii (np. J. E. Kaczmarek 1996, s. 101–109; 2007, s. 13–14). Ponadto, w krytykowanym artykule natrafiłem na „Poznańskie Towarzystwo Nauk” (s. 149, podpis pod ryc. 1), zamiast „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk”. W bibliografii (s. 161) „Katalog wystawy zabytków przedhistorycznych ze zbiorów prywatnych” (uzupełniony, co widać na ryc. 9 na s. 155, o sformułowanie „urządzonej w Dziale Prehistorycznym Muzeum Wielkopolskiego”) można było poprzedzić – w nawiasach kwadratowych – nazwiskiem „Kostrzewski J.”. Wprawdzie nie występuje ono na stronie tytułowej, lecz autor podpisał się na s. 4 owej publikacji. Owszem, spotyka się pomijanie autorstwa J. Kostrzewskiego wymienionego „Katalogu” (np. J. E. Kaczmarek 1996, s. 309), ale i uwzględnienie tego (np. J. Kaczmarek 2008, s. 94).

Teraz już kolejno. Otóż nie „do tardenoasienu”, lecz „do tardenuasienu” (s. 8) i nie „tardenoaski”, lecz „tardenuaski” (s. 45). Mezolityczny przemysł „tardenoisien”, od Fère-en-Tardenois (M. Ebert 1929, s. 176; J. Filip 1969, s. 1432–1433), wymawia się bowiem analogicznie jak „témoignage” czy „territoire”. Wprawdzie prof. Kostrzewski pisał kultura „tardenoaska” (np. 1939, s. 120–122; 1939–1948, s. 120–122) oraz przemysł „tardenoaski” (np. 1949a, s. 23–25), lecz poprawniejsza jest wersja kultura „tardenuaska” (J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 50), przemysł „tardenuaski” (np. H. Więckowska 1975, s. 343 i in.) oraz „tardenuaskie” stanowiska (np. J. K. Kozłowski 2004, s. 682).

* ul. Święty Marcin 29 m. 7, 61-806 Poznań

Ryc. 1. Portret Józefa Kostrzewskiego (rys. W. Bartosiewicz, 1959 r.). Wg W. Czerpińskiej 2011 i A. Prinkego 2012

Dalej: gdzie są przechowywane dokumenty prezentowane na s. 11 i 12 oraz 119, 166, 167, 169, 170 i 173? Na s. 25 ilustracje przedstawiają nie strony tytułowe, lecz tytułowe okładki. To samo odnosi się do ilustracji na s. 29, przy czym ta, oznaczona literą „A” nie jest publikacją wyłącznego autorstwa J. Kostrzewskiego. Ponownie: ryc. 7 na s. 53, to nie jest strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego opublikowanego w 1925 r., lecz tytułowa okładka „Przeglądu Archeologicznego” wydanego w 1933 r.!

Nie jest przyjęte, aby w bibliografii podawać – z wyjątkami odnoszącymi się do rękopisów, starodruków oraz ostatnio wydruków komputerowych – że np. odbitka artykułu T. Sulimirskiego jest w Bibliotece Naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (s. 36), bowiem publikację (*La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques*, Varsovie 1933), w której ukazał się ów artykuł, można znaleźć w innych księgozbiorach, np. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu czy Bibliotece Naukowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a z pewnością i w innych bibliotekach w kraju i za granicą. Używanie w bibliografiach (s. 57 i 121) obcojęzycznych określeń tomu oraz redaktorów jest przejawem sprzecznym ze zwyczajami stosowanymi w polskojęzycznych opracowaniach, na co już zwracałem uwagę (T. Malinowski 2012, s. 616; 2014, s. 288).

Przykrym niedopatrzaniem korektorskim jest aż pięciokrotne powtórzenie błędu w niemieckiej nazwie serii wydawniczej poświęconej pradziejowym przedmiotom brązowym (s. 76–77) i brak początku tytułu publikacji z artykułem K. Tymienieckiego (s. 77). Należało podać, gdzie był publikowany fragment wczesnośredniowiecznego wału w Gnieźnie (s. 91, fot. 1 – W. Kóčka 1939, s. 23 i tabl. XXII; J. Kostrzewski 1949b, s. 96, ryc. 37) i Poznaniu (s. 93, fot. 2 – J. Kostrzewski 1949b, s. 97, ryc. 39; W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak 1959, s. 29,

ryc. 17). Sporo zamieszania znajduje się w zapisach bibliograficznych na s. 108 i 109. Po pierwsze: artykuł W. Hensla o wczesnodziejowym Poznaniu ukazał się w *Kronice Miasta Poznania* (Miasta!) nie z datą 1939/1948, lecz 1938 r. Po drugie: usytuowanie wspólnej publikacji W. Hensla, A. Niesiołowskiej i J. Żaka (która ukazała się zresztą nie w II, lecz I tomie *Poznania we wczesnym średniowieczu*) sugeruje, że owi badacze byli autorami dalszych dzieł, z czterema wydaniem *Słowiańszczyzny wczesnośredniowiecznej* włącznie! Po trzecie: opracowanie J. Kostrzewskiego zamieszczone w *Prehistorii ziem polskich* (a nie „Prahistorii”!) należy opatrzyć datą 1939–1948, nie zaś 1938–1948. Wreszcie po czwarte, gdyż omijam drobniejsze sprawy: nie można pisać (a analogiczny zapis znalazłem ponadto na s. 99), że t. 1 i 2 *Kultury ludowej Słowian* K. Moszyńskiego nosi datę 1929–1939. Otóż cz. I tego dzieła, nosząca podtytuł *Kultura materialna* ukazała się w Krakowie w 1929 r., natomiast cz. II o podtytule *Kultura duchowa* została opublikowana w wymienionym mieście w dwóch zeszytach: 1 – w 1934 r., 2 – w 1939 r.

To brak instrukcji wydawniczej (jaka bywa zamieszczana w niektórych czasopismach lub wydrukowana dosyłana autorom) oraz brak wglądu autorów w sposób podawania literatury w „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, najlepiej do odleglejszych tomów, spowodował duże zamieszanie w zakresie konstruowania danych bibliograficznych pierwszej części omawianego tomu. Chodzi mi zresztą obecnie nie o już poruszone niedociągnięcia w bibliografiach, lecz o kwestie natury ogólniejszej. Oto bowiem natrafiamy w nich niekiedy na podawanie serii, w ramach której dzieło zostało opublikowane, niekiedy natomiast takich danych brak. W tym zakresie najbardziej mnie dziwi podawanie (s. 36), że książka J. Kostrzewskiego, pt. *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych* ukazała się w 1914 r. jako t. II-III „*Biblioteki Wielkopolskiej*”, gdyż nie

zostały w jej ramach opublikowane inne prace archeologiczne. Z takim podawaniem tej serii nie spotkałem się chyba dotąd, nie uwzględniają jej zresztą inni autorzy omawianego tomu „Fontes Archaeologici Posnanienses” (por. s. 16, 58, 66, 77, 87, 98, 108 i 133). Na wymienionej wyżej s. 36 brak natomiast – dla konsekwencji – informacji, że artykuły K. Jażdżewskiego i J. Kostrzewskiego z 1930 r. były opublikowane w książce stanowiącej t. 1 „Biblioteki Prehistorycznej”, że t. 2 tejże serii, to książka K. Jażdżewskiego, pt. *Kultura puharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, która ukazała się w 1936 r. Nie wdając się w dalsze szczegółowe wyliczanie wszystkich tego rodzaju sytuacji wskażę jedynie na przykład, że fakt opublikowania w ramach „Biskupińskich Prac Archeologicznych” został podany w bibliografii na s. 133–134, brak go natomiast w zestawieniu literatury na s. 66 i 121. Moim zdaniem wskazywanie w jakiej serii ukazała się publikacja powinno być eliminowane, jeśli w istotny sposób nie jest pomocne w zrozumieniu, czego ona dotyczy oraz w jej odnalezieniu np. w katalogach bibliotecznych. Dla mnie takim przykładem potrzeby podawania nazwy jest seria „Prähistorische Bronzefunde”. Na jej podstawie można bowiem bardziej zorientować się na przykład, jakiego okresu dotyczy książka W. Blajera, pt. *Die Arm- und Beinbergen in Polen*, czy M. Gedla, pt. *Die Messer in Polen* oraz jeszcze wiele innych. Oryginalny błąd odnoszący się do omawianych obecnie kwestii zauważyłem natomiast na s. 98. Oto bowiem książka W. Hüllego ukazała się nie w ramach „Mannusbibliothek”, lecz „Mannus – Bücherei”, zaś publikacja H. A. Knorra, w tejże serii, nosi datę 1937, nie 1940!

Oczywiście, w wielu publikacjach można napotkać na pojedyncze błędy, lecz w omawianej części 50. tomu „Fontes Archaeologici Posnanienses” znajduje się ich zbyt dużo. Takim bardzo charakterystycznym jest wielokrotne występowanie zamiast prawidłowego zapisu „Z otchłani wieków” (por. E. Polański red. 1999, s. XXXIX), jak i błędnego „Z Otchłani Wieków”, który – owszem – był stosowany, ale przed wieloma laty. W dodatku zauważyłem, że obydwa warianty występują na tej samej 134 stronie! Nie wdając się w wyliczanie jeszcze innych usterek odnoszących się do pisowni rozmaitych wyrazów, pragnę jednak wskazać na cztery osobliwe i błędne – moim zdaniem – fakty. Pierwszy – to brązowa ławeczka Profesora, której ładniejsza fotografia widnieje na s. 7 jako ryc. 1 artykułu odnoszącego się do badań nad starszą i środkową epoką kamienia (!), mniej efektowna natomiast na s. 205, na początku artykułu poświęconego wystawie prezentującej dokonania Józefa Kostrzewskiego. Sądzę, że tylko jedna ilustracja przedstawiająca sylwetkę Profesora na brązowej ławeczce, ta ładniejsza, powinna być na s. 205. Po drugie: praktycznie identyczne zdjęcie, przedstawiające budynek mieszczący Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego a następnie Muzeum Archeologiczne znajdują się na pobliskich stronach: 153 i 165. Po trzecie wreszcie: nie mogę pojąć pomysłu zamieszczenia na stronach 25 i 83 tej samej tytułowej okładki II wydania książki Józefa Kostrzewskiego, pt. *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych!*

Pora na krótkie wnioski. Chociaż – jak wspomniałem – dość pobieżnie przejrzałem omawianą publikację, to jednak tych wyliczonych przeze mnie niedociągnięć i błędów jest sporo. Oczywiście, w części (bo jednak nie wszystkie) są one zawinione pierwotnie przez autorów. Pierwotnie, bo później nie zostały wykryte przez recenzentów oraz poprawione przez redakcję. Recenzenci bowiem nie mogą się ograniczać wyłącz-

nie do opiniowania merytorycznej treści artykułów – wiem o tym z własnego doświadczenia autorskiego oraz recenzowania przeze mnie rozmaitych materiałów przeznaczonych do publikacji. Natomiast redakcja winna nie tylko usunąć błędy wykryte przez recenzentów, lecz przeprowadzić dalsze korygowanie tekstów i ilustracji¹. Wiem o tym również z własnego doświadczenia, gdyż – pomijając moją działalność redaktorską – pamiętam jak Profesor Józef Kostrzewski, redaktor „Przeglądu Archeologicznego” i „Fontes Archaeologici Posnanienses”, nanosił poprawki do moich artykułów publikowanych w tych czasopismach (zwłaszcza T. Malinowski 1953 i 1955). No cóż, zmieniają się czasy, zmieniają obyczaje (choć zapewne nie u wszystkich), a łacińskie powiedzenie głosi: *charta non erubescit...* Szkoda, że dotyczy publikacji odnoszącej się do tak wybitnego polskiego archeologa.

***

Obecnie nieco żalu o tym, co mogło, a nawet powinno znaleźć się w omawianej publikacji. Przede wszystkim brakuje mi w niej artykułu, który przedstawiłby działalność Profesora w Muzeum Prehistorycznym i – później – w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Sądzę, że zasługuje ona na przynajmniej taką samą uwagę, jak omówiona (s. 147–162) jego działalność w Muzeum Wielkopolskim. Pomijając bardzo istotną rolę, jaką wypełnił Profesor w okresie po II wojnie światowej (gdź powinna ona być istotną treścią takiego opracowania), ciekawostką byłoby to, że jak przed wojną (s. 157), tak i po niej niejednokrotnie wpisywał pozyskane zabytki do księgi inwentarzowej (por. B. Kirschke 2007, fot. na s. 105 – charakter pisma), czego sam bywałem świadkiem. Z powojenną działalnością muzealną Profesora w dużym stopniu były związane otrzymane przez niego odznaczenia państwowe: Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski i Order Sztandaru Pracy I kl. (W. Śmigiełski 1957; B. Kostrzewski 1959, s. 300; J. Kostrzewski 1970, s. 283 i 284). Przypuszczam, gdyż nie dotarłem do jednoznacznych informacji, że przy okazji uroczystości jubileuszowych z racji 100-lecia założenia Muzeum (W. Śmigiełski 1957; B. Kostrzewski 1959) został wybity medal brązowy z wizerunkiem profesora i napisem na awersie *Profesor doktor Józef Kostrzewski/twórca i dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1914–1958*, mający na rewersie przedstawienia naczyń kultury łużyckiej (ryc. 2). Inny medal brązowy, tym razem wybity przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu na 100-lecie urodzin Profesora (S. Jasnosz 1986, s. 220–221 i ryc. 6), jest wprawdzie wzmiankowany na s. 5 omawianej publikacji, lecz szkoda, że nie został on tam pokazany. Mówiąc o takich formach czczenia Profesora należy jeszcze dodać, że w 1965 r. otrzymał on wybity w srebrze (poza tym inne były

¹ O nieporadności redakcji świadczą jeszcze dwie sytuacje. Otóż w spisie autorów (s. 212) brak jest prof. UG dra hab. Henryka Machajewskiego, zatrudnionego w Instytucie Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Gdańskiego. Ponadto, o ile na stronie kontrtytułowej pierwszej części tomu są wymienione m.in. dwie osoby, z których jedna zajmuje się redakcją językową, a druga redakcją techniczną, o tyle na stronie kontrtytułowej drugiej części tomu widnieją – osobno – te same nazwiska opatrzone informacją, że każda z nich zajmuje się redakcją techniczną...

Ryc. 2. Medal brązowy z 1958 r. poświęcony profesorowi Józefowi Kostrzewskiemu, jako twórcy i dyrektorowi Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Fot. P. Silska

Ryc. 3. Medal brązowy z 1965 r. poświęcony profesorowi Józefowi Kostrzewskiemu przez Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Fot. P. Silska

z brązu) medal od Polskiego Towarzystwa Archeologicznego (I. Górńska 1965, s. 294). Na awersie, poza profilem Profesora, widnieje napis *Józef Kostrzewski/prehistoryk*, na rewersie, poza wyobrażeniem miecza i symboli figuralnych związanych z kulturą łużycką mamy napis *W 80-lecie urodzin/Polskie Tow. Archeologiczne* (ryc. 3). Wreszcie w 1983 r. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie uczciło Profesora brązowym medalem wybitym z okazji upływu 50 lat od odkrycia Biskupina w 1933 r. (D. Piotrowska 2008, s. 29, ryc. 13). Szkoda, że fotografii tego medalu nie zamieszczono w omawianej publikacji, w artykule poświęconym koncepcji Profesora odnoszącej

się do badań interdyscyplinarnych w Biskupinie przed II wojną światową (s. 123–125). Żałuję też, że ilustrując publikację poświęconą Profesorowi fotografiami stron tytułowych jego książek (raz nawet podwójnie!) nie zamieszczono tych, których tematem były zagadnienia bardzo, bardzo mu bliskie, o czym niejednokrotnie mówią autorzy niektórych artykułów. Mam na myśli wydaną w 1946 r. w Poznaniu *Prasłowiańszczyznę. Zarys dziejów i kultury Prasłowian* oraz także opublikowaną w Poznaniu, w 1961 r., książkę pt. *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy 2. tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Czerpińska W.
2011 *(Kalendarz ścienny poświęcony Józefowi Kostrzewskiemu)*, Poznań.
- Ebert M. (red.)
1929 *Reallexikon der Vorgeschichte*, t. 13, Berlin.
- Filip J. (red.)
1969 *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, t. 2, Prag.
- Górska I.
1965 XIII Walny Zjazd Delegatów PTA w Poznaniu, „ZOW”, R. 31, s. 293–295.
- Hensel W., Niesiołowska A., Żak J.
1959 Badania na Placu Katedralnym w 1938 r., [w:] Hensel W. (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Warszawa–Wrocław, s. 13–57.
- Jasnosz S.
1986 Muzeum Archeologiczne w 100-lecie urodzin Profesora Józefa Kostrzewskiego, „FAP”, t. 35, s. 217–221.
- Kaczmarek J. E. (J.)
1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.
2007 Historia Muzeum, [w:] Przybył M. (red.), *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Historia i współczesność*, Poznań, s. 9–19.
2008 *Archeologia miasta Poznania*, t. 1, Stan badań i materiały, cz. 1, Poznań.
- Kirschke B.
2007 Zbiory Muzeum. Inwentaryzacja i katalogowanie, [w:] Przybył M. (red.), *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Historia i współczesność*, Poznań, s. 103–106.
- Kostrzewski B.
1959 Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1957 i 1958, „FAP”, t. 10, s. 287–302.
- Kostrzewski J.
1939 Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, s. 118–359.
1939–1948 Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Warszawa–Kraków–Łódź–Poznań–Zakopane, s. 118–359.
1949a *Pradzieje Polski*, Poznań.
1949b *Kultura prapolska*, wyd. II, Poznań.
1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K.
1965 *Pradzieje Polski*, wyd. II, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kozłowski J. K.
2004 Świat przed „rewolucją” neolityczną, [w:] Gryc P. (red.), *Wielka historia świata*, t. 1, Kraków, s. 7–768.
- Kóčka W.
1939 Gród plemienny i piastowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk, [w:] Kostrzewski J. (red.), *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, Poznań, s. 13–40.
- Malinowska M., Malinowski T.
2001 *Skorowidze zawartości 25 roczników czasopisma „Z otchłani wieków” 1926–1959*, Lublin.
- Malinowski T.
1953 Narzędzia kowalskie okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Polsce, „Prz. Arch.”, t. 9, z. 2/3, s. 258–271.
1955 Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce, „FAP”, t. 5, s. 1–48.
2012 Rec. Alina Jaszewska (red.) *Wicina. Katalog zabytków metalowych*, Zielona Góra 2011, „AAR”, t. 7, s. 611–619.
2014 Rec. Alina Jaszewska, Sławomir Kałagate (red.) *Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008–2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny*, Zielona Góra 2013, „MSROA”, t. 35, s. 285–289.
- Piotrowska D.
2008 *Prolegomena do archeologii Biskupina*, t. 1, Bibliografia archeologiczna Biskupina 1933–1983, Warszawa.
- Polański E. (red.)
1999 *Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*, Warszawa.
- Prinke A.
2012 *Prof. Józef Kostrzewski (1885–1969) na nowo odkrywany*, Poznań (plakaty wystawy w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu).
- Śmigielski W. (W. Ś.)
1957 Jubileusz Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „ZOW”, R. 23, s. 222–225.
- Więckowska H.
1975 Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu, [w:] Hensel W. (red.), *Prahistoria ziem polskich*, t. 1, Chmielewski W., Hensel W. (red.), *Paleolit i mezolit*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 339–457.